

TANULMÁNY

Czagány Zsuzsa–Gilányi Gabriella

A LASKAI-KÓDEX ÉS KOTTÁS ELŐZÉKLAPJAI*

BEVEZETÉS

A kora újkori és újkori könyvek, nyomtatványok, levéltári iratok borítójaként, a kötéstáblák, gerincek, sarkok megerősítőjeként fennmaradt középkori kódextörédek számos tudományág érdeklődésére tarthatnak számot, tudományos vizsgálatuk szinte kötelezően hordozza magában az interdiszciplinaritás igényét. Ebből következően azoknak az eszközöknek és módszereknek a tára, amelyekkel vizsgálhatók, vizsgálandók, magától értődően és szükségszerűen tevődik össze az egyes diszciplínákon belül kidolgozott és kiválasztott utak, lehetőségek kínálatából. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne közelíthetnénk a töredékek felé egyetlen tudományterület oldaláról, és ne érhetnénk el látványos eredményeket a kérdésfeltevések és kapott válaszok egy-egy behatárolt körén belül is. Ezek érvényessége azonban korlátozott marad mindaddig, amíg nem erősítjük meg, de legalábbis nem árnyaljuk, pontosítjuk, módosítjuk őket a további területek további kérdéseire adott válaszival, ütköztetve egymással a különböző, olykor ellentmondásos, sőt a kutatás korai szakaszaiban esetleg egymást látszólag kizáró részeredményeket. A többirányú és többszintű kutatás néha meglepő fordulatokat vesz, a kezdeti kutatási főcsapásról nem várt leágazások nyílnak. Meglehet, a leágazások zsákutcákba torkollnak, melyek végén meg kell fordulni, és vissza kell gyalogolni a kiindulóponthoz. Olykor azonban – néhány óvatos lépés megtételét követően – a kutatás horizontja váratlanul és zavarba ejtően szélesre tágul.

A fragmentológiával foglalkozó zenetörténész a középkori liturgikus *kottás* kódexek töredékeit keresi elsősorban a 15–18. századi könyvek, kéziratok kötéstábláin. A zenetörténeti szempontú kutatás a borítóként szolgáló fragmentumokból a középkori liturgikus egyszólamú magaskultúra, a *cantus planus* forrásait rekonst-

* A tanulmány I. része előadás formájában a BTK Zenetudományi Intézet Tudományos Fórumán 2022. február 24-én „A töredékkutatás fő- és mellékágai. A Laskói Demeter-kódex boszniai kapcsolata” címmel is elhangzott; II. része a „Lendület” Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport 2021. november 17-i tudományos ülésén (Magyar Tudomány Ünnepe) elhangzott, a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült, „Laskói Demeter 15. századi iskoláskönyve. A 12. századi kottás előzéklapok vizsgálatának új tanulságai” című előadás bővített-átdolgozott változata. Mindkét szerző a BTK Zenetudományi Intézet kutatója és a „Lendület” Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport tagja.

ruálja, a fönmaradt tételkészlet, a dallamvariánsok és a hangjegyrás aprólékos összehasonlító elemzésének hármasságában. A leginkább kézzel fogható cél az új zenei források föltárása, hiszen a középkorból ránk maradt hangjelzett liturgikus kódexek a 20–21. századi intenzív kutatások ellenére is csupán töredékét képviselik a feltételezett eredeti állománynak. Különösen igaz ez a középkori Magyarország forráshelyzetére, amely a viharos történelmi fordulatok következtében még a környező országok ugyancsak jelentős veszteségeihez képest is jóval kedvezőtlenebb. Bár a teljes, zenei szempontból értékelhető források száma nem nagy, belőlük mégis valamennyire megrajzolható az ország középkori zenetörténete: az európai gregorián énekanyag sajátos regionális összeállítását a maga alapvető liturgikus és zenei egységével, ugyanakkor számtalan helyi változatával, az archaikus készlet számos ponton egyéni elrendezésével és alkalmazásával, jellegzetes késő középkori bővítményeivel s nem utolsósorban egyedülálló hangjegyrásával. E hangjegyrás az ország központi szkriptóriumában formálódhatott a 12. század folyamán, s a 13. században érte el kiforrott állapotát. A nemzetközi zenei-paleográfiai kutatásban ezért esztergominak nevezett notáció használata az ország teljes területén a középkor végéig, sőt van, ahol még ennél tovább is folyamatos volt. Magyarország határain túl azonban ismeretlen maradt, ezért megbízható provenienciájelzőként használható: az ilyen notációval készült kódexek, töredékek bizonyosan a középkori Magyarországról származnak.

A szinte biztosan magyarországi műhelyekhez köthető kottairás legkorábbi emlékei 12. századiak. Számuk mindössze három, s bár jelen tudásunk szerint egyikük pontos provenienciája sem állapítható meg teljes bizonyossággal, feltehetően a középkori Magyarország különböző térségeiből származnak. (1) A Pray-kódex, egy 1192 és 1195 között valószínűleg az ország északkeleti vidékén fekvő bencés kolostorban használt szakramentárium¹ mintegy „mellékesen” és részben utólagos kiegészítésként tartalmaz kottás énektételeket.² (2) A krakkói Jagelló Könyvtárban található, 2015-ben előkerült töredék egy, az officium énektételeit tartalmazó antifonáléból származik, amelynek szűkebb használati helyét nem ismerjük.³ (3) Jelen kutatásunk szempontjából a legnagyobb horderejű a horvátországi/közép-dalmáciai Šibenik ferences konventuális kolostorának könyvtárában őrzött 15. századi iskolaskönyv kötetét erősítő kétlapnyi fragmentum,⁴ amelyet mai tudásunk szerint a középkori Magyar Királyság délvidékének valamelyik kolostori iskolájában használtak föl a könyv bekötésénél.

A magyar zenetörténeti és zenei paleográfiai kutatásban e hátról sokáig mindössze egy, a Pray-kódex kapott nagyobb figyelmet. Ez érthető, hiszen a krak-

1 Országos Széchényi Könyvtár, MNy 1.

2 A Pray-kódex énektételeinek ez ideig legteljesebb elemző összefoglalását ld. Szendrei Janka: „Pray-kódex”. In: *A „Mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Budapest: Balassi Kiadó, 2005, 144–209.

3 Zsuzsa Czagyán: „Fragmentum Cracoviense Officii Sancti Demetrii Thessalonicensis”. *Studia Musicologica*, 56/2–3. (2015), 173–188.

4 Šibenik, Samostan Sv. Frane, Cod. 10.

kői töredék 2015-ig ismeretlen, a šibeniki pedig hosszú ideig gyakorlatilag megközelíthetetlen volt. Pedig a horvátországi gyűjteményben őrzött kézirat maga, vagyis a 12. századi kottás töredékek 15. századi hordozója nem kis 20. századi magyar kutatástörténeti múltra tekinthet vissza. A kézirat ugyanis nem más, mint az úgynevezett Laskai-kódex. Azaz egy Laskai Demeter nevű diáknak az 1430-as években talán a pécsváradi bencés kolostori iskolában másolt jegyzetfüzete, amely a tananyagként szolgáló latin nyelvű traktátusok és kommentárral ellátott, különböző tárgyú tanszövegek mellett egy ötsoros magyar nyelvű imádságot is tartalmaz. Elsősorban ez a nyelvemlék, a *Laskai-sorok* emelte be a kódexet a múlt század nyolcvanas éveiben a magyarországi irodalom- és könyvtörténeti kutatás érdeklődésének belső körébe.

2021 szeptemberében az MTA „Lendület” Digitális Zenei Fragmentológia kutatócsoport két tagja – Czagány Zsuzsa és Gilányi Gabriella – azzal a céllal utazott Šibenikbe, hogy a Laskai-kódex kötésébe rejtett kottás töredékeket – egy 12. századi tropárium-prozárium két csaknem teljes pergamenfólióját – a helyszínen alaposan tanulmányozza, digitalizálja, és mintegy mellesleg a teljes 15. századi papírkéziratot is lefényképezze.⁵ Ezzel szemben már a helyszínen kiderült, hogy nemcsak a töredék, de annak hordozókézirata is sokkal többet tartogat a kutatás számára, s hogy ez a kutatás jóval szélesebbre – zavarba ejtően szélesre – nyitja majd a megszokott tudományterületi horizontot. Visszaulva az imént megfogalmazottakra: kutatásunk zenetörténeti és zenei paleográfiai főcsoportjáról letértünk, hogy egy eleinte vékony, majd egyre vastagodó szálal követve-gombolyítva a 15. századi Magyarország, annak Délvidéke, Dalmácia és Bosznia diplomácia-, egyház- és politikatörténetének terepére jussunk, s szembesüljünk a korabeli vallási viszályok, eretneküldözés és a boszniai ferences missziók szövevényes hálójával.

De miért volt minderre szükség? Hiszen a zenetörténészeknek éppen elég kihívást jelent a 12. századi töredékfóliók liturgikus tartalmának és dallamainak megfejtése, a kottairás azonosítása, az anyakódex virtuális elhelyezése a 12. századi Magyarország még képlékeny liturgikus zenei gyakorlatát szolgáló és dokumentáló forrásainak sorában. Hiszen, ahogy azt korábban elmondtuk, egyetlen tudományterület oldaláról is közelíthetünk a töredékek felé, s a kérdésfeltevések és kapott válaszok egy-egy behatárolt körén belül is látványos eredményeket érhetünk el. Beérve ezekkel, elháríthatnánk a távolabbra mutató feladatokat. Ekkor azonban éppen az a komplex interdiszciplinaritás-elv sérülne, amelyet a fragmentológiai kutatás és kutatóvallás büszkén a magáénak, s amelyet tudományterülete értékes és fontos többleteként határoz meg. Úgy véljük – remélve, hogy majdani eredményeink igazolnak bennünket –, érdemes megragadni a kínálkozó alkalmat és rálépni a takarásban levő útra, még akkor is, ha sokáig nem látszanak az út menti fogódzók, és az eredeti, szűkebb kutatói szándékhoz való visszacsatolás lehetősége is bizonytalan. Ikertanulmányunk

5 Ezen a helyen mondunk köszönetet fra Ivannak, a šibeniki kolostor könyvtárvezetőjének, aki engedélyt adott a kézirat tanulmányozásához és fényképezéséhez, és kiváló munkakörülményeket teremtett a helyszíni kutatáshoz.

ezen a ponton kettéválik: elsőként a hordozókönyvet, a Laskai Demeter-kéziratot vesszük szemügyre, majd annak 15. századi vándorlását, egyház- és kultúrtörténeti hátterét kíséreljük meg legalább részlegesen rekonstruálni. Ez utóbbihoz kiindulópontként szolgálnak a kódexben és a töredékeken megőrződött, a digitális fénykép-technológiának köszönhetően olvashatóvá tett tulajdonosi bejegyzések, földrajzi és személynevek, évszámok: a Laskai-kódex késő középkori utóélet-láncának véletlenül fennmaradt és óvatosan összekapcsolt szemei.

I. A KÓDEX KUTATÁSTÖRTÉNETE, TULAJDONOSAI ÉS 15. SZÁZADI VÁNDORLÁSÁNAK REKONSTRUKCIÓJA

(Czagány Zsuzsa)

Felfedezés és újrafelfedezés

A Laskai-kódexről elsőként Krsto Stošić horvát helytörténész adott hírt 1933-ban közzétett katalógusában.⁶ A katalógus a dalmáciai Šibenik konventuális-ferences kolostora könyvtárának kéziratos emlékeit foglalta jegyzékbe. A 10. számú kötet a *Liber Demetrii de Lasko* elnevezést kapta. A leírásból kiderül, hogy egy, a latin traktátusok között szabadon maradt helyre, a 16. oldal rektójára a kézirat másolója magyar nyelvű szöveget jegyzett be. Erre a magyar nyelvemlékre figyelt föl 1982-ben, csaknem fél évszázaddal Stošić katalógusának megjelenése után az irodalom- és könyvtörténész Holl Béla, s látogatott el a šibeniki kolostor könyvtárába.

Helyszíni kutatása során részletes tartalomjegyzéket készített a kódexről, külön figyelmet szentelve az általa Laskai-soroknak elnevezett magyar nyelvű verses imádságnak. Felfigyelt arra is, hogy a kötéstáblák és a könyvtest között mindkét oldalon egy-egy szöveget és kottát tartalmazó pergamenlap bújik meg, amely szemlátomást sokkal régebbi, mint a kézirat maga. Bár Holl Béla nem időzhetett sokat a könyvtárban, sikerült fekete-fehér mikrofilmmásolatot készíttetnie a kéziratról. A film az MTA könyvtárába,⁷ egy másolata pedig a Zenetudományi Intézet Régi Zenetörténeti Osztályának mikrofilmarchívumába került.⁸

Két évvel šibeniki kutatótúta után jelent meg Holl Béla összefoglaló tanulmánya a Laskai-kódexről a *Magyar Könyvszemle* 100. évfolyamának 1. számában.⁹ A kéziratot Holl iskolás könyvként határozta meg: tanszövegek, traktátusok gyűjteményeként, amely mind formájában, mind összeállításában és tartalmában a késő középkori iskolai gyakorlat jellegzetes vonásait hordozza. A tananyagként szolgáló forrásmunkákhoz a másoló (diák) jegyzeteket fűzött, egyes szakaszait kivonatolta,

6 Krsto Stošić: „Rukopisni kodeksi samostana sv. Frane u Šibeniku”, *Croatia sacra. Arhiv za crkvenu povijest Hrvata* 3/5. (1933), 18–61.

7 MTA Könyvtár mikrofilmtára, 6428/I.

8 Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet, Régi Zenetörténeti Osztály mikrofilmtára, nr. 519. A filmről a 2000-es évek elején digitális másolat is készült, amely a Régi Zenetörténeti Osztály belső hálózatán érhető el, jelzete Z 519.

9 Holl Béla: „Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és verses nyelvemlék 1433-ból”, *Magyar Könyvszemle* 100. (1984/1), 1–23.

és a megértést segítő magyarázatokkal látta el. A terjedelmes csillagászati-naptár-számítási fejezet és a teológiai tárgyú traktátusok¹⁰ mellett a kódex szentírási szövegmagyarázatokat, legendáriumot és kalendáriumot is tartalmaz. A szabadon maradt laprészeket nyilván utólag bejegyzett s a fő szövegegységekhez csak lazán vagy egyáltalán nem kapcsolódó vegyes tartalmú följegyzések, mondások, idézetek töltik ki. Az egyes fejezetek szemlátomást külön-külön készültek, s csak utólag került sor egybefűzésükre, könyvvé alakításukra. Erre utal az a tény is, hogy a fejezetek végén explicitet, azaz zárszót, kolofont találunk, amelyben a lejegyző nemcsak magát nevezi meg, de a lejegyzés időpontját is szinte minden esetben föltűnteti.¹¹ Ezekből az adatokból válik egyértelművé, hogy a kézirat nagy részét Laskai Demeter másolta 1434-ben és 1435-ben.

Bár közvetlen bizonyítékokkal nem tudta alátámasztani, Holl úgy vélte, a kódex lejegyzésének és használatának helyét a középkori Magyarország délvidékén, Pécsváradon, a bencés kolostor iskolájában kereshetjük.¹²

A Laskai-kézirat a múlt század nyolcvanas éveitől kezdve a hazai tudományosság egyre szélesebb körében vált ismertté. Elsősorban az irodalomtörténeti és nyelvészeti kutatás nyelvemlékekkel foglalkozó ága emelte be látóterébe, s elemezte aprólékos filológiai gondossággal a kódex 16. levelén bejegyzett magyar nyelvű verses imádságot.¹³ A terjedelmes, 70 fóliót is meghaladó legendárium végén található Szent László-szermót és a benne elbújtatott két szöveggözi magyar glosszát Madas Edit vizsgálta.¹⁴ Mivel a szövegegységek közt nincs zeneelméleti traktátus¹⁵ – bár az

10 Többek között Raimundus de Pennaforte 13. századi verses papi kézikönyve, *Summája Adamus Alderspacensis (Coloniensis) 100 évvel későbbi verses-hexameteres átiratában (Summa de Summula Raimundi de Pennaforte)*, a feltehetően Johannes de Polonia által írt *Computus manualis*, a korábban Clairvaux-i Szent Bernátnak, újabban Bernardus Morvalensisnek tulajdonított *Carmen paraeneticum de contemptu mundi*, azaz „Értekezés a földi dolgok hiábavalóságáról”. A kézirat tartalmának részletes ismertetését ld. Holl: *Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és verses nyelvemlék*, 13–15.; Mészáros István: „Középkori hazai iskoláskönyvek”, *Magyar Könyvszemle* 102. (1986/2–3), 126–128.

11 A kéziratban összesen kilenc kolofon maradt fenn: az 1433-as évszám egyszer, az 1434-es és 1435-ös három-három alkalommal jelenik meg. Laskai Demeter (*Demetrius de Lasko*) négy zárszóban nevezi meg magát.

12 Holl: *Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és verses nyelvemlék*, 8.

13 Mátyai Mária: *Első magyar nyelvű verses imádságunk. A Laskai Sorok (1433)*. Budapest: Universitas Kiadó, 1997, 2002. A kódex 1984–1997 közötti kutatástörténetéhez lásd a Bevezetést uott, 9–12.

14 Madas Edit: „Szent László a középkori magyarországi prédikációirodalomban”. In: Jankovits László–Kecskeméti Gábor (szerk.): *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*. Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem, 1996, 63–79., a Laskai-kódex Szent László szermójának szövegkiadása a 71–74. oldalon.

15 Mivel az egyes szövegegységek közt nincs szorosabb tartalmi összefüggés, vezérfonal – összeállításuk inkább tűnik véletlenszerű, mint tudatos döntés eredményének –, a zeneelméleti traktátus hiányát is esetlegesnek gondoljuk. Az iskolai tananyagban az *ars musica* elméleti oktatása egész bizonyosan része volt, annál is inkább, mert a naptárszámítással, csillagászattal foglalkozó computus-fejezet egyes szakaszainak, definícióinak terminológiai eszköztára a guidói kéz (*manus Guidonica*) zenei hangjelöléseit használja. Ebből talán óvatosan arra következtethetünk, hogy a másoló, illetve a kéziratot használó diákközösség rendelkezett zenei alpműveltséggel, tisztában volt a zeneelméleti fogalmakkal, s ezt a tudását a tanítás más területein is hasznosította. A guidói kéz, illetve a guidói hangrendszer *clavesinek* ilyenfajta, a zene tudományán kívüli használata mindenképpen figyelemre méltó, és további kutatásra érdemes.

ars musica oktatásának fontosságára a szöveg több helyen is figyelmeztet –,¹⁶ a zene-történeti kutatás nem foglalkozott a kézirat törzssanyagával. Ezzel szemben megkülönböztetett figyelemmel fordult a kódex elülső és hátsó előzékeként fennmaradt két kottás pergamenlap felé.

Két tulajdonosi bejegyzés

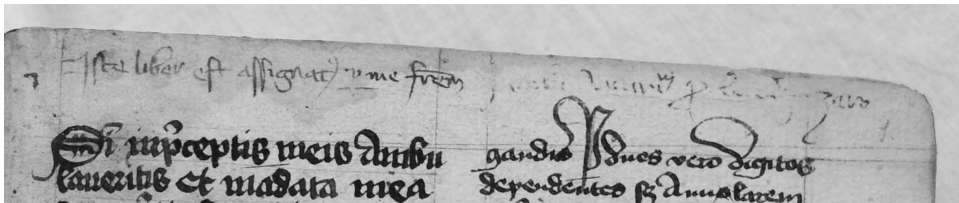
Kutatócsoportunk is elsősorban azzal a céllal utazott Šibenikbe, hogy e két kottás pergamenlapot tanulmányozza és digitalizálja. A kutatás eredményeiről, a fragmentumok zenei-paleográfiai és dallamtörténeti vizsgálatának tanulságairól – ahogy azt bevezetőnkben is leírtuk – iktanulmányunk második részében számolunk be. Előbb azonban azokat az eredményeket foglaljuk össze, amelyek a kéziratban, de még inkább a töredékeken fennmaradt hevenyészett tulajdonosi-használói bejegyzésekből kiolvashatók és kikövetkeztethetők. A számos, különböző tárgyú, tartalmú és súlyú annotációból kettőt emelünk ki, melyek a Laskai-kódex későbbi sorsa szempontjából különösen sokatmondónak bizonyultak.

(1) Már Holl Béla figyelmét is fölkelte az a kódex főírásánál (Laskai Demeter kézírásánál) nem sokkal későbbi bejegyzés, amely az első fólió rectójának felső szélén, az írástükör fölött maradt fenn. A lap teljes szélességén végighúzódo, egysornyi írást Holl csak félig tudta kibetűzni, hiszen – amint arról a kódex helyszíni tanulmányozásakor magunk is meggyőződhattünk – a sor második fele olyannyira kifakult, hogy szabad szemmel alig látható. Ultraibolya fényvel megvilágítva, digitalizálva és nagyítva azonban rekonstruálni tudtuk a teljes szöveget: „Iste liber est assignatus per me fratrem Iacobum vicarium pro loco de Jezero”; magyar fordításban: „Ez a könyv általam, Jakab vikárius által rendeltetett Jezero locusa számára.” (1. fakszimile)

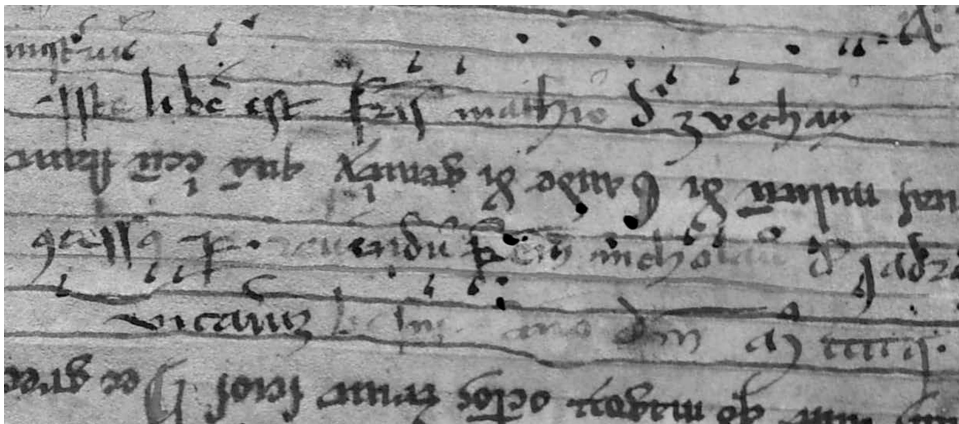
(2) A kódex hátsó előzéklapjaként szolgáló kottás töredéket a későbbi használók cseppet sem kímélték: a pergamenlevélen számos különböző korú és funkciójú bejegyzés található – köztük grammatikai szabályok, zoltárversrészletek, tollpróbafirkák, egy részük az eredeti szöveggel és kottával megegyező irányban, másikuk ehhez képest fejjel lefelé. Ez utóbbiak közt, az oldal közepén találjuk az alábbi bejegyzést: „Iste liber est fratris Mathie de Zvechay concessus per reverendum fratrem Nicholaum de Iadra vicarium bosne anno domini M CCCC L”. Magyar fordításban: „Ez a könyv Zvecsáji Mátyásé, aki azt Zárai Miklós boszniai vikáriustól kapta 1450-ben.” (2. fakszimile)

A bejegyzésekben szereplő földrajzi nevek egy meghatározott térségre és intézményre irányítják figyelmünket: Boszniára és a 15. századi boszniai ferences vikáriára.

16 Pl. f. 68v: [...] in domo dei, quattuor sunt necessaria, scilicet grammatica, musica, ius canonicum et ars compoti.

1. faksimile. Laskai-kódex, fol. 1 recto, tulajdonosi bejegyzés a lap felső szélén

2. faksimile. Laskai-kódex, hátsó előzéklap, recto

A boszniai kapcsolat

Boszniában 1339-ben jött létre a ferencesek által irányított vikária, s vált rövid időn belül meghatározó, sőt voltaképpen egyedüli tényezővé nemcsak az ország nyugati keresztény orientációjának előmozdításában, de az urbanizáció, iparosodás és a kereskedelem felvirágoztatásában is.¹⁷ A ferencesek látták el a katolikus egyház valamennyi feladatát, és töltötték be a világi papság legkülönbözőbb szintő funkcióit is.¹⁸ A plébániahálózat működtetése éppúgy rájuk hárult, mint az oktatás és egyéb karitatív tevékenységek végzése. A 15. században Bosznia területén mintegy 40 ferences kolostor működéséről van tudomásunk.¹⁹

17 Molnár Antal: *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon, I.: (1572–1647)*, Budapest: Balassi Kiadó, 2002, 74–83.; Ternovác Bálint: *A szerémi és a boszniai latin püspökségek története a középkori Magyar Királyságban*. PhD disszertáció, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola 2019, 106–128. Online: https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdf-viewer-master/external/pdfs-2.1.266-dist/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/50932/dissz_Ternovacz_Balint_tortenelemtudomany.pdf?sequence=1&isAllowed=y Utolsó hozzáférés: 2022. január 10.

18 Az 1252-től Diakóváron tartózkodó boszniai püspököknek szinte semmilyen beleszólásuk nem volt Bosznia egyházi és vallási ügyeibe. Vö. Molnár: *Katolikus missziók...*, 83; Ternovác: *A szerémi és a boszniai latin püspökségek...*, 106.

19 Vö. Antal Molnár: *Confessionalization on the Frontier. The Balkan Catholics between Roman Reform and Ottoman Reality*, Roma: Viella, 2019, 18–22.

A Laskai-kódex kiemelt bejegyzéseiben szereplő két helység, Zvecsáj és Jezero is a boszniai ferences kolostorok közé tartozott. Zvecsáj Alsó-Boszniában, Banjalukától délre fekszik, szerzetesrendháza és vára a török elleni harcok során töltött be fontos szerepet.²⁰ Nem messze tőle található az első bejegyzésben megjelölt Jezero is, amelyet egyes följegyzések a tőle 10 kilométerre keletre fekvő Jajca nyugati előváraként említenek. Zvecsáj és Jezero is a török támadások idején kialakított 15. századi végvárrendszerhez tartozott.

A hátsó töredéken megnevezett Zárai Miklós a bejegyzés tanúsága szerint 1451 körül működött boszniai vikáriusként. Feltehetően azonos azzal a Nicholaus de Iadra obszerváns ferences szerzetessel, aki egy 15. századi zárai jegyzőkönyv szerint Bosznia vikáriusaként fontos szerepet játszott a dalmát szigetekhez tartozó Ugljan, Pašman és Novigrad kolostori előjáróinak kinevezésében:²¹ „Venerabilis religiosus frater Nicolaus de Iadra ordinis minorum de observantia ut asseruit tamquam vicarius tocius vicarie Bosne [...]”²²

A bejegyzés szerint tehát a Laskai-kódex az 1450-et megelőző időszakban Zárai Miklós boszniai vikárius tulajdonában volt, aki azt Zvecsáji Mátyástól kapta. Mátyásról a számunkra hozzáférhető történeti források nem szólnak, neve alapján azonban feltételezhetjük, hogy ha nem is a Miklóséhoz hasonló magas rangban, de ő is a 15. századi boszniai ferences vikariátus személyi állományához tartozott. Laskai Demeter kódexe ezek szerint mintegy (legfeljebb) 15 évvel befejezése és könyvvé alakítása után Boszniába, minden bizonnyal valamelyik ferences közösség használatába került. Ha e későbbi használat állomásait nem is tudjuk pontos helyhez, kolostorhoz kötni, a boszniai környezet mellett szólnak a kézirat kalendáriumába utólag, az 1440-es évek második felétől bejegyzett történeti események és halálzási adatok is.²³

Tudjuk tehát, hol volt a kézirat 1435-ig, mint ahogy azt is, hova került valamivel 1450 előtt. Feltárhatjuk-e azonban az út közbülső állomásait? Áthidalhatjuk-e azt a mintegy 15 évnyi információs szakadékot, amely a Laskai-kódex pécsváradi leírása-összeállítása és feltételezett boszniai használata között húzódik? Talán igen, ha gondosan elemezzük az első számú, a kézirat első oldalának tetején olvasható bejegyzést.

Holl Béla úgy gondolta, ez a bejegyzés különösen nagy jelentőségű, mivel feltehetően a kódexet elsőként használó Laskai Demeter utáni következő tulajdonos keze nyomát viseli, s talán még ugyanabban a kolostori iskolában készült, ahol a kéziratot összeállították.²⁴ A bejegyzésben Jakab vikárius szerepel, akiről az imént

20 Vö. Thallóczy Lajos: *Jajca (bánság, vár és város) története 1450–1527*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1915 (Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum 4), 272.

21 Petar Runje: „Nikola Cimelić – Zadrani: Duvanjski biskup i bosanski vikar?” [A zárai Nikola Cimelić: duvnói püspök és boszniai vikárius?], *Bosna Franciscana* 22. (2005), Sarajevo: Franjevačka Teologija, 151–160. Elérhető online a Central and Eastern European Online Library oldalán: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=279253>. Utolsó hozzáférés: 2022. január 10.

22 Uott, 152., 5. lábujj.

23 A bejegyzések szerint Petar Vojslavich, Alsó-Bosznia vajdája 1454 májusában, Magdalena Chosanich 1459 októberében, István Tamás (Stjepan Tomaš) bosnyák király pedig 1461 júliusában hunyt el.

24 Holl: *Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és verses nyelvemlék*, 4.

vázolt történeti háttér ismeretében feltételezhetjük, hogy ugyancsak *boszniai* vikárius volt. Ha a Laskai-kódex elkészülését követő időszakot, azaz a 15. század 30-as éveinek második felét vesszük alapul, vizsgálatunkat egyetlen Jakab nevű vikáriusra szűkíthetjük le: Marchiai Jakabra, az itáliai, monteprandói születésű obszerváns ferences testvérré, a szenvedélyes szónoklatairól nevezetes és csaknem háromszáz évvel később szentté avatott prédikátorra.²⁵

Jakab 1432-ben a ferences generális megbízásából és felhatalmazásával lépett először Bosznia földjére, elsősorban missziós céllal.²⁶ Ekkor még nem volt vikárius, csak „egyházlátogató” (*commissarius visitator*), aki föl szerette volna mérni a térségben uralkodó, külső szemmel rendkívül zavarosnak tűnő egyházi-vallási viszonyokat, különös tekintettel a különböző eretnekmozgalmak aggasztónak ítélt terjedésére. Jakab működésének első hulláma nem bizonyult eredményesnek: miután nem sikerült dűlőre jutnia a boszniai ferences obszervánsokkal és konventuálisokkal, sőt magával a királlyal, II. Tvrtkóval is összetűzésbe került, 1435-ben kedveszegetten tért vissza Itáliába.

Boszniai működésének második, 1435-től 1439-ig tartó szakaszát az előzőnél jóval nagyobb siker koronázta. Ekkor már vikáriusként érkezett az országba, s nemcsak Boszniában, de Magyarországon is folytatta prédikatori és inkvizítori tevékenységét, kolostorok alapítását.²⁷ A korabeli dokumentumokból, levelezésekből tudjuk, hogy 1435-ben és 1436-ban megfordult Tatán,²⁸ a váradi, csanádi, erdélyi egyházmegyékben és Kalocsán,²⁹ a következő két évben pedig a pécsi püspökség, Bács és a Szerémség területén.³⁰ Ezen útja során – talán a megnevezett helyek valamelyikén – találkozhatott az itáliai ferences, Bosznia vikáriusa Laskai Demeterrel és az ő kódexével. Majd miután úgy vélte, az alapvető iskolai tananyagot tartalmazó kéziratra nagy szükség lenne a frissen alapított boszniai kolostorokban vagy azokban, amelyek alapítása már korábban megtörtént, de még csak *locusként* és nem teljes jogú *conventusként* vagy *ecclesiaként* hivatkoznak rájuk, úgy döntött, hogy egyikükbe, Jezeróba (*pro loco Jezero*) küldi a kódexet.

25 Marchiai Jakabot (Iacobus de Marchia, Giacomo della Marca) 1624-ben avatták boldoggá, 1726-ban szentté.

26 Galamb György: „Az emlékezet útvonalai. Itineráriumok a Kapisztrán Jánosról és Marchiai Jakabról szóló 15. századi életrajzokban”, *Acta Historica* 128. (2011), 34–44., ide: 35.; Pawel Cholewicki: „The Role of the Franciscans in the Kingdom of Bosnia during the reign of king Stjepan Tomas 1443–1461”, *Annual of Medieval Studies at CEU* 25. (2019), 107–120., ide: 113.

27 Galamb György: „Eretnekség és inkvizíció Dél-Magyarországon”. In: Gálffy László–Sáringér János (szerk.): *Fehér Lovag. Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 2015, 139–151.

28 Ide 1435. december 3-án érkezett a király, Luxemburgi Zsigmond hívására. Vö. Georgius Fejér: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Tomi X. Vol. 7. Budae, 1843.; Eusebius Fermendzin (ed.): *Acta Bosnae Potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagrabiae: Taberna libraria Societatis typographicae, 1892, 148–149.

29 Lucas Wadding (ed.): *Annales Minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutorum X.*, Romae, 1734, 272.; Fermendzin (ed.): *Acta Bosnae I*, 153.

30 Fermendzin (ed.): *Acta Bosnae I*, 158–159.; Burány Nándor: „Husziták Szerémségben”, *Híd* 1972. március, 411–424., ide: 416.; György Galamb: „San Giacomo della Marca e gli eretici di Ungheria”. In: Silvano Bracci (ed.): *San Giacomo della Marca nell'Europa del '400*. Padova: Centro Studi Antoniani, 1997, 211–220.

Vajon igaza volt-e Holl Bélának, amikor a kódex első lapjának tetején félig kibetűzött bejegyzés szerzőjeként a kézirat első tulajdonosát vélte azonosítani? A boszniai vikárius, Marchiai Jakab lett volna Laskai Demeter kódexének első posszeszszora? A hiányzó láncszem a kézirat tulajdonosainak sorában Laskai Demeter és Zárai Miklós között? Bár a kérdés körül nyilvánvalóan sok a bizonytalanság, amelyet a történeti háttér teljes körű föltárása oszthat majd el, mégis úgy véljük, helyes irányban tapogatózunk.

A történet e szálát ezen a ponton, legalábbis egyelőre, le kell zárunk. A kérdések, amelyekre kutatásunk jelen állapotában nem tudunk válaszolni, a következők: hol és mikor került rá Laskai Demeter összefűzött kéziratára a fatáblás kötés, benne a hozzáadott 12. századi kottás előzéklapokkal? A kézirat lejegyzésének helyszínén? Vagy később, a bosnyák kolostorban? Vajon az, hogy Marchiai Jakab a kézirat első lapjára írta vagy íratta be magát, és nem az előzéklapokra, azt jelenti-e, hogy bejegyzése idején a kéziratnak még nem volt kötése? Megtudhatunk-e valaha többet a 12. századi tropárium-prozárium, a kötésben fölhasznált töredékek anyakódexének származásáról?

E kérdésföltevések azt a célt szolgálják, hogy az általunk végigjárt, az imént bemutatott mellékösvény részeredményei az elsődleges zenetörténeti-fragmentológiai kutatás szempontjából is értelmet nyerjenek, s a leágazás – az út során fölgyűlt tapasztalatokkal és eredményekkel együtt – visszacsatlakozhasson a fővonalhoz. Ahhoz, amelynek célegyenesében a 12. századi Magyarország kottás kódexének, az esztergomi hangjegyzés korai fejlődéstörténetének megismerésében talán kulcsfontosságú szerepet betöltő forrásának rekonstrukciója áll. Ikertanulmányunk második részében e főútra térünk vissza.

II. A MAGYAR KOTTAÍRÁS LEGELSŐ EMLÉKE? A LASKAI-KÓDEX 12. SZÁZADI KOTTÁS ELŐZÉKLAPJAI (Gilányi Gabriella)

Bevezetés – A kutatás előzményei

A Zenetudományi Intézet Régi Zenetörténeti Osztályán 2019-ben alakult MTA „Lendület” Digitális Zenei Fragmentológia kutatócsoport eddigi működése során többször előfordult, hogy letértünk a kutatási terv szabta fő csapásvonalról egy izgalmas mellékösvény kedvéért. A Laskai Demeter-kódexben rejtőző két kottás töredék tanulmányozását is egy másik kutatás inspirálta. Kezdetben nem is sejtettük, hogy a kódexben megbújó két szekvencionále-levél (3. és 4. *fakszimile* a 16–19. oldalon) és a könyv belsejéből feltáruló további kottás pergamencsíkok (5. *fakszimile* a 23. oldalon) a hazai zenei paleográfiai kutatás alapvető kérdéseire vezetnek vissza minket, és ezzel a magyarországi hangjegyzés kezdetéről szóló korábbi premisszákat mérlegelésére, átgondolására teremtenek lehetőséget.

Šibenikbe némi kerülőúton, a Pray-kódex kritikai kiadását előkészítő OTKA-pályázat nyomán jutottunk el.³¹ 2020-ban keresett meg minket Földvály Miklós

István azzal a tervvel, hogy nyissuk újra a magyar középkor egyik legfontosabb kéziratának, a Pray-kódexnek a zenei vizsgálatát: készítsünk összegző tanulmányt vagy tanulmányokat a kódex nagyszabású faksimile kiadását kísérő interdiszciplináris (irodalom-, liturgia-, művészet-, nyelv- és zenetörténeti) kötet számára. A munka felosztását követően Czagány Zsuzsa a Pray-kódex kottás tételrepertoárjával és dallamaival foglalkozott, míg jómagam a könyvbe írt hangjelzéseket tekintettem át.³² A feladat komoly kihívás elé állított bennünket. Szendrei Janka elemzése³³ után joggal merült fel az a kérdés, vajon találhatunk-e új szempontokat a kottaírássok, közöttük a nevezetes „1. notáció” leírásához (e hangjelzésre Szendrei a hazai vonalrendszeres kottaírás legkorábbi példájaként hivatkozott),³⁴ vagy meg kell elégednünk a korábbi irodalmi eredmények összegzésével.

A Pray-kódex tüzetes áttanulmányozása és a korábbi elemzések elolvasása során egy ponton támadt hiányérzetünk. Feltűnt, hogy a korábbi tanulmányok nem említenek közeli korú, magyar eredetű összehasonlító forrásokat. Így például korábban nem került sor a Laskai Demeter-kódex kötésében rejtőző, bizonytalan datálású, de magyar eredetű kódextöredékek hangjelzésének összevetésére a Pray-kódex kottaíráival. S bár Szendrei Janka nem ismerhette a korai magyar vonalrendszeres kottát tartalmazó antifonále-levelet, amely a krakkói Jagelló Egyetem Könyvtárából került elő Jakub Kubieniecnek köszönhetően, és amelyet elsőként Czagány Zsuzsa vont kutatás alá,³⁵ arról viszont élénk emlékeink maradtak meg, hányszor emlegette a šibeniki ferences könyvtár Laskai-kódexében rejtőző kottás pergamenfóliót (egyes és nem többes számban) mint a magyar notáció nagyon korai emlékét, amelyről akkoriban csak egy alig olvasható, fekete-fehér mikrofilmfelvétel állt rendelkezésre a Zenetudományi Intézet Régi Zenetörténeti Osztályán.³⁶

Kutatástörténet

A Zenetudományi Intézet Szendrei Janka kéziratot jegyzeteit tartalmazó „Szendrei-szekrényének” dossziéja alapján³⁷ pontosan dokumentálni lehet, hogyan szerzett tudomást a töredékekről a magyar gregoriánkutatás, és milyen szerepük volt a zenetörténészeknek a fragmentumok azonosításában.

31 Ld. NKFIH 119355, „Pray-kódex. Hálózati és nyomtatott kritikai kiadás”, 2016–2020, vezető kutató: Horváth Iván.

32 A tanulmánykötet még előkészületben, várhatóan 2022-ben jelenik meg.

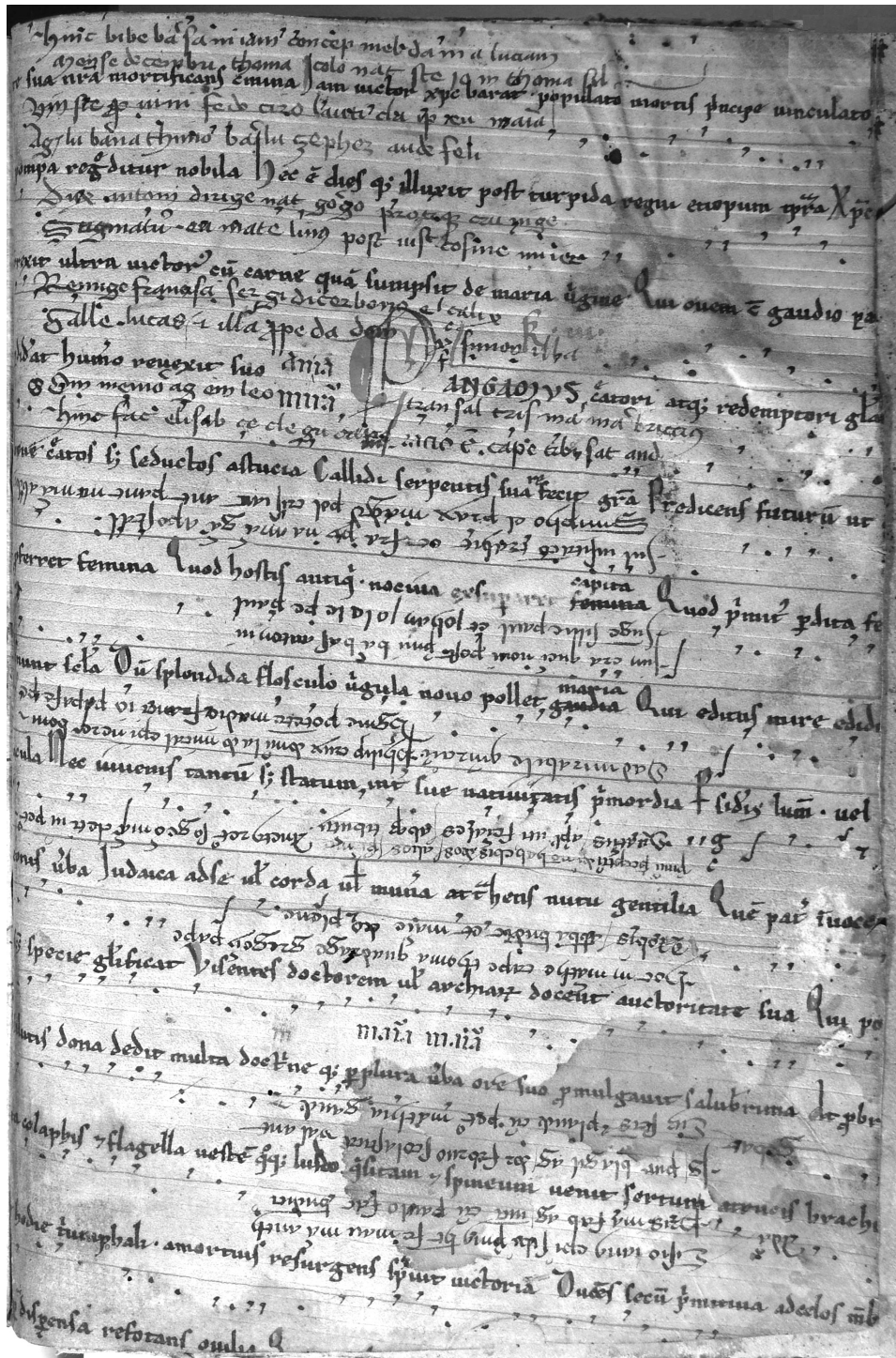
33 Szendrei Janka: *A „Mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Budapest: Balassi Kiadó, 2005, 195.

34 „A Pray-kódex első vonalas hangjelzése tehát egyben a magyar notációnak is első emléke.” Ld. Szendrei Janka: *Középkori hangjegyzések Magyarországon*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1983 (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 4.), 31.

35 Az említett antifonále-töredék a krakkói Jagelló Könyvtár 2372-es jelzetű könyvének kötéséből került elő. Ld. 3. lábj.

36 Ld. 6–7. lábj.

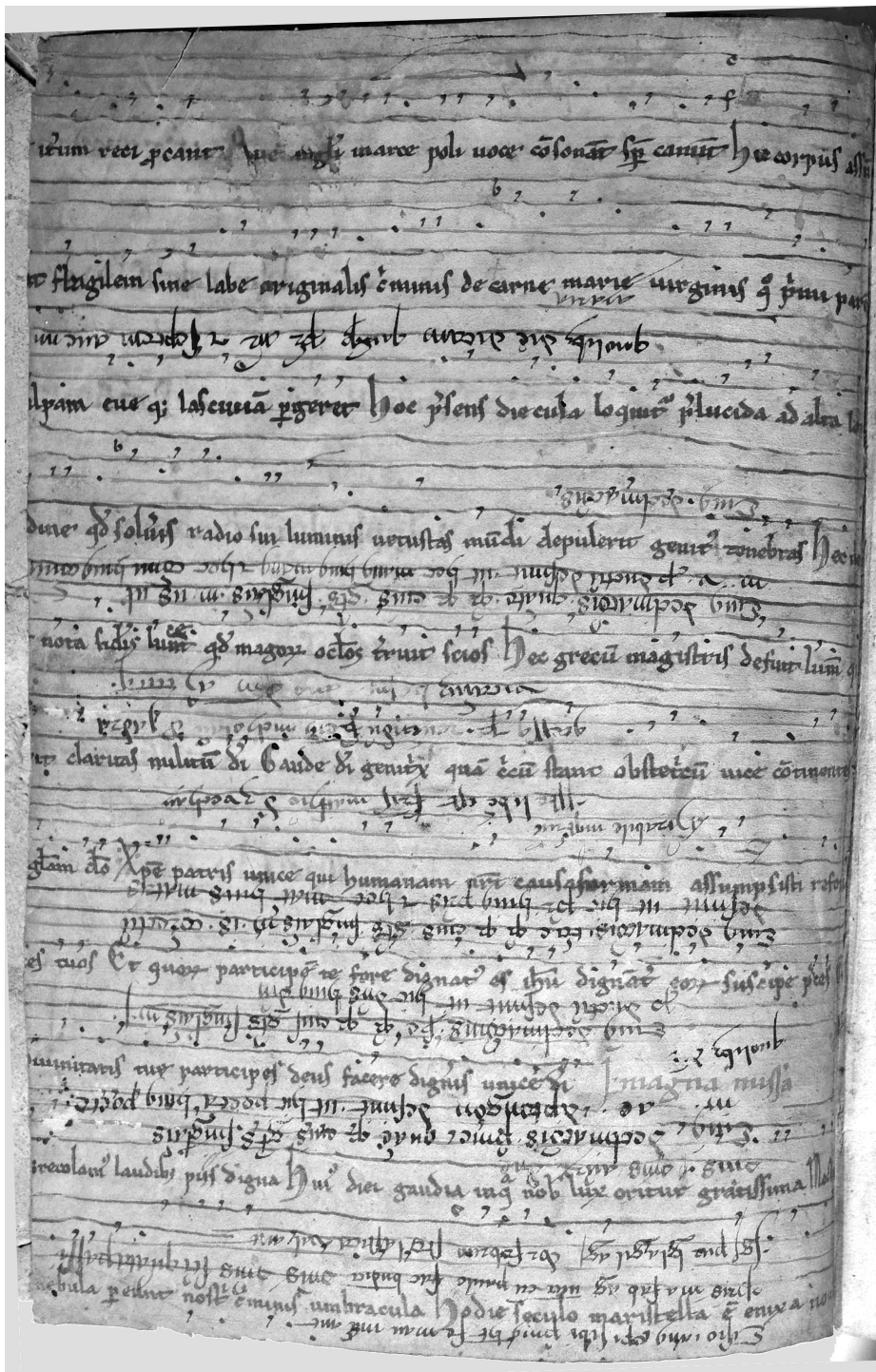
37 A Szendrei-szekrény „Dalmáciai töredék” feliratú dossziéjában a töredékek az F 661 katalógusszámot viselik.

3. faksimile. A Laskai-códex első előzéklapjának recto és verso oldala

191 palcedis esu poru q; dignas. Nobis sinceris pbeat om̄s se xpiane animo. P qui
 ostiam. obrulit ip̄e sumia pontifex. Quaru trons imptis est modū eius illa sac
 a crono. m̄ta clade emopia. Quaru crudeles hostes unari rubro sun
 ni Rē. cōstringar ad pudicia. Pedes tē. tentur aduersus imp̄as. Baculos p
 les contra canes. uigil manu baular. Ut pascha ihu m̄ream leḡ qd de baratro
 etor redyt. Cu rediuit mund' oruatib; Xp̄o cōsurgens fideles amonet. Post mortem
 meus dñs dñs n̄c xp̄us a
 mandur.

RATES saluatori ac regi x̄ do soluāt. **Imel' eū eo ueturus**
 al' insular' incolē. Quē spectatū diu iam tenet. Et legos eius m̄tib; caprent p̄u
 os derelicto p̄tō delegat uideo de abrahe carne genito. Et p̄fidem quos abrahe
 os fecit. cognatos suū sc̄m p̄ sanguinem. Op̄e consanguine nature n̄re nos s̄
 q; p̄diuinam potēciā tuere ab om̄i incurfu inimic; yalidiss. Quē p̄carnis d
 eliti. aro tue maostatis fili d̄. Tu resurgens imp̄itas non moritur' amplius. Tu
 tem n̄ra yirena naturam resurgēs incorruptuā fecisti atq; celos inuexisti.
 m̄ho x̄ Quod emicit i

4. fakszimile. A Laskai-kódex hátsó előzéklijának recto és verso oldala

numeri eius Virelos regis eius arua nec non refrenor maria Et uocabitur
nomen eius Messias soter emanuel sabahot adonay Admirabilis
consiliarium Angelus Deul fortis Haec et de agine Pat fuerit
Principl pacis F secla sempiterna Multiplicabit ei imperium In her
Et pacis eius no erit finis huc in eum Sup solu
aud se sup regnu eius sedebit felix plet aarie Ut confirmet ill
Et corroboret iudicio iusticia Iudex da ueris iudic
Nostre in laude rex tua co uic
impiter num Nostre in laude
Nostre in laude
sed a missa
sta i exercit

Dalmáciai útját követően Holl Béla felkereshette Szendrei Jankát, hogy konzultáljanak a Laskai-kódex első és hátsó, ragasztás nélküli, azaz „repülő” előzéklapjairól – egy kottás szekvencionále maradványairól –, ezt követően Holl 1984. április 20-án ismét levélben fordult Szendreihez, hogy meghívja őt az MTA Középkori Munkabizottságának április 26-i ülésére: ezen az alkalmon tervezte a Laskai-kódex bemutatását.³⁸ A levél ma már fontos kutatástörténeti dokumentum:

Szeretettel invitálok a második legrégebb verses nyelvemlékünk bemutatására és megvitatására. Egyben mellékelem a kódex két előzéklapjának fényképét. Sajnos, a nagyon gyenge mikrófilm és az arról készített pozitív film alapján alig lehet jobb nagyítást készíteni. Kétszeres fordítással diapozitívat fogok vetíteni egy-egy lapról és elmondom a leírását. Ebben el fog hangzani a következő mondat (amit a Magy. Könyvszemlében is közölni szándéksom): „Szendrei Jankának [...] véleménye szerint e két lapon valószínűleg a magyar notáció legrégebb, a Pray-kódex kottás bejegyzéseit is megelőző emléke került elő.” Nagyon örülnék, ha megtisztelne és esetleg hozzá is szólna a bemutatáshoz.

Hogy Szendrei Janka megerősítette Holl Béla véleményét, és jóváhagyta a kérdéses sorokat, azt Holl a levélben említett „Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és magyar verses nyelvemlék 1433-ból” című, a *Magyar Könyvszemlében* publikált tanulmányának részlete tanúsítja. Ebben ugyanis szerepel a fenti értékelés, amely a sibeniki töredékek kivételes zene- és kultúrtörténeti értékét hangsúlyozza.³⁹

Ám a magyar gregoriánkutatás szemszögéből a sibeniki levelek talán kissé megkétszerezve kerültek elő: a nagy forrásfeltárásokat követő publikációk után. Szendrei Janka két nagyszabású monográfiájának, az 1981-es középkori magyar gregorián forráskatalógusnak,⁴⁰ illetve az 1983-as hangjelzéstörténetnek⁴¹ a kiadásakor még nem voltak ismertek. A nevezetes fóliók később is szinte csak mellékesen, egy lábjegyzet lábjegyzeteként szerepelnek Szendrei munkáiban. Az 1988-as *Magyarország zenetörténete* kézikönyv első kötetének egyik jegyzete⁴² sokkal óvatosabban fogalmaz a töredék(ek) korát illetően, mint a Holl-cikk. A további kutatások hiányát jelezheti az elrejtett, lábjegyzeten belül még zárójelbe is tett mondat: „A Pray-kódex első vonalrendszeres hangjelzésének közeli variánsa a Laskai Demeter-kódexen fennmaradt 12. századi tropárium hangjelzése”. A magyar kottairás elsőségének kérdése tehát nyitott maradt, sőt, mintha a korábbi vélemény visszavonódott volna.

Hogy Szendrei Janka biztosan számolt az előzéklapok későbbi vizsgálatával, a már említett „Dalmáciai töredék” feliratú dosszié jelzi. A dossziéból azonban hiányzik Szendrei megszokottan aprólékos zenei paleográfiai elemzése. Erre a

38 A meghívó ugyancsak a Szendrei-szekrény „Dalmáciai töredék” dossziéjában található. Az írógépen írt levél 1984. április 20-i datálású, Holl aláírását tartalmazza.

39 Holl: *Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és verses nyelvemlék 1433-ból*, 4.

40 Szendrei Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1981 (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 1.).

41 Ld. a 34. lábjegyzetet.

42 Szendrei Janka: „A vonalrendszer bevezetése”. In: *Magyarország Zenetörténete, I.: Középkor*. Szerk. Rajeczky Benjamin. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988, 177., 44. láb.

vizsgálatra biztosan azért nem került sor, mert ezekhez a levelek behatóbb helyszíni tanulmányozására vagy legalább következtetések levonására alkalmas, lehetőleg színes felvételekre lett volna szükség a meglévő rossz minőségű fotómások helyett. Ezek azonban nem álltak rendelkezésre, így Szendrei lemondott róluk. 2005-ben megjelent, *A „Mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében* című nagydoktori disszertációjában a Laskai-kódex töredékeit egyáltalán nem említi.

A töredékek értékelésére végül napjainkban került sor. 2021 őszén engedélyt kaptunk a kötet helyszíni tanulmányozására és minden igényt kielégítő, professzionális felvételek készítésére mind a 15. századi hordozó kézirat, mind a bele foglalt 12. századi pergamenlevelek esetében. A kutatóút lehetővé tette a magyar középkor egyik legfontosabb vonalrendszeres hangjelzésének pontos leírását és meghatározását,⁴³ valamint összevetését a Pray-kódex és a már említett krakkói töredék idevágó hangjelzéseivel – mindez fontos adatokkal szolgált a magyar notáció kialakulásának körülményeiről.

A töredékek elhelyezkedése a Laskai-kódexben

1984-ben Holl Béla szakszerűen leírta a töredékek fizikai jellemzőit.⁴⁴ Ahogy ő is megfigyelte, a leveleket első és hátsó előzéklap gyanánt a táblák és a kódex törzse közé fűzte rá a könyvkötő egy bőrcsíkra, majd a kódex lapjaival egyező nagyságúra vágta körül őket. Holl szerint ezeket a pergamenlapokat feltehetően a könyvtáblák belső oldalaira akarták ragasztani, hogy a fűzésnél alkalmazott csíkokat eltüntessék, és egyúttal a kötést is megerősítsék. Erre azonban valamilyen okból nem került sor; a lapokon ragasztónak nyoma nincsen. Arról viszont Holl nem tesz említést, hogy a kódex ívfüzetek ugyanezen 12. századi kézirat leveléből származó pergamencsíkokkal erősítette meg a könyvkötő, hogy ezzel is megkönnyítse az ívek bőrszíjhoz fűzését.⁴⁵ Az 1. táblázatban (a 22. oldalon) látható az ívfüzetek sorrendje, egyúttal a kottás csíkok előfordulásainak helye: az első és az utolsó kisebb ívfüzetek mellett nyolc- és hétíves egységekből állt a könyv. Az ívfüzetek találkozásánál a pergamencsíkok is találkoznak egymással, vagyis duplán szerepelnek, lapozáskor jól láthatók, olykor még íráselemek is regisztrálhatók rajtuk (5. *faksimile a 23. oldalon*).

A pergamenleveleket a kódexhez viszonyítva fejjel lefelé rögzítették, nyersanyagként használva őket, tekintet nélkül azok tartalmára.

43 A sibeniki töredékek első leírása és elemzése a *Fragmenta Manuscriptorum Musicalium Hungariae Mediaevalis* weboldalon olvasható. Ld. F 991 (a töredékek új F-számot kaptak), <http://fragmenta.zti.hu/forrasok/sibenik-samostan-sv-frane-ferences-kolostor/>. Utolsó hozzáférés: 2022. január 10.

44 Holl: *Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és verses nyelvemlék 1433-ból*, 4.

45 Összesen 18 darab kottás pergamencsik található a kötésben.

Pergamencsík/ívfűzet	Helye a Laskói Demeter-kódexben	Bifóliók száma
1.	f. 2–10	5
2.	f. 11–26	8
3.	f. 27–42	8
4.	f. 43–58	8
5.	f. 59–74	8
6.	f. 75–90	8
7.	f. 91–106	8
8.	f. 107–122	8
9.	f. 123–138	8
10.	f. 139–154	8
11.	f. 155–170	8
12.	f. 171–186	8
13.	f. 187–202	8
14.	f. 203–216	7
15.	f. 217–230	7
16.	f. 231–244	7
17.	f. 245–258	7
18.	f. 259–266	4

1. táblázat. A pergamencsíkok helyzete

A töredékek zenei tételei – a *Laudem Deo dicam* tropus

A levelek egy szekvencionáléból származnak,⁴⁶ amelynek itt látható részein Notker Balbulus által szerzett, vagy neki tulajdonított szekvenciákat és egy különleges tropust azonosíthatunk a liturgikus év sorrendjében (2. táblázat). Az előzőekben húsvéti darabok maradtak fenn: a *Laudes Christo redempti*, *Pangamus creatori*,

Elülső előzéklap	Hátsó előzéklap
recto: <i>Laudes</i>	recto:
Seq. <i>Laudens Christo</i>	Trop. <i>Laudem Deo dicam</i>
Seq. <i>Pangamus creatori</i>	Seq. <i>Grates nunc omnes</i>
	Seq. <i>Natus ante saecula</i>
verso:	
Seq. <i>Agni paschalis</i>	verso:
Seq. <i>Grates salvatori</i>	Seq. <i>Natus ante saecula</i> (folyt.)
Seq. <i>Haec est sancta</i>	Seq. (In magna missa) <i>Eia recolamus</i>

2. táblázat. A töredékeken azonosítható énektételek

46 A pontos könyvműfaj-meghatározás: tropárium-prozáríum. Mivel az általában graduálékhoz kapcsolódó függelékes szekvencionálék gyakran tropuslejegyzéseket is tartalmaztak (vagy fordítva, a tropárium szekvenciákkal egészülhetett ki), az egyszerűség és egyértelműség kedvéért (lévén, hogy a szekvenciák vannak túlsúlyban a töredékeken) a továbbiakban a szekvencionále nevet használjuk.

5. fakszimile. Kottás pergamencsik a kódex kötésében

Agni paschalis esu, *Grates salvatori* és *Haec est sancta* kezdetű szekvenciák részletei, a hátsó lapon pedig a *Grates nunc omnes*, *Natus ante saecula* és az *Eia recolamus* szekvenciák és a magyar területen ritka, de nem ismeretlen *Laudem Deo dicam* kezdetű karácsonyi tropus olvashatók.⁴⁷

Különös véletlen, hogy Szendrei Janka néhány évvel a šibeniki töredékek felfedezése előtt, 1978-ban írt tanulmányt erről az olvasmánytropsusról,⁴⁸ amelyet akkor két magyar eredetű forrásból ismert. Az ének a 14. század első feléből való Esztergomi Missale Notatumban⁴⁹ (MNS) egyszólamú változatban, egy váradi graduále-

47 A töredékek tartalmát Kovács Andrea munkája is dokumentálja. A töredékeket a szekvenciakiadás forrásjegyzékének tételeként ld. uő: *A középkori liturgikus költészet magyarországi emlékei. Szekvenciák – Kritikai dallamkiadás*. Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Egyházzenei Kutatócsoport, 2017, (*Musica Sacra Hungarica*, 1.), 41*.

48 Szendrei Janka: „Az Akadémiai Könyvtár T 256 jelzetű töredéke. A 'Laudem Deo' két hazai főljegyzésének jelentősége”. In: Berlász Melinda–Domokos Mária (szerk.): *Zenetudományi Dolgozatok 1978*. Budapest: Zenetudományi Intézet, 1978, 19–34.

49 Pozsony/Bratzlava, Štátny archív, EC Lad.3, EL 18 (RISM-jelzet: SK-Bra BMI EC Lad.3, EL18). A kódex fakszimile kiadása: Janka Szendrei–Richard Rybarič (ed.): *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1982 (*Musicalia Danubiana* 1.). (A továbbiakban: MNS).

töredéken pedig organális olvasmánnyal váltakozva maradt fenn.⁵⁰ Érdeemes közelebről is megvizsgálni ezt a különleges zenei betoldást.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában őrzött, a középkori váradi székesegyház graduáléjából fennmaradt töredéken⁵¹ az ének a karácsonyi éjféli mise 2. tónusú *Dominus dixit ad me* introitusának zsoltárjával indul. A nagy E-betű fölött az idevágó differencia olvasható, ám utána nem az éjféli mise sorban következő *Tecum principium* graduáléja áll, hanem egy *Laudemmel* kezdődő tétel, amely a verzon az ismétlődő formula tanúsága alapján tovább folytatódik. Ezután egy *Lectio Y[saiae]*-indítású tétel, azaz olvasmány következik. Az olvasmánykezdet fölött a dallam két szólamra bomlik, amit a hangjegyek fekete és vörös színezése is jelez: a lejegyzésből kvintpárhuzamos orgánumra gondolhatunk. Az Izaiás könyvéből vett *Populus gentium qui ambulabat in tenebris* lekción (prófécia) valóban szerepelt a karácsonyi éjféli misében. Ahogy Szendrei Janka rámutat, az organális olvasmányt megelőző *Laudem Deo* kezdetű részhez a nemzetközi forrásokban találhatunk zenei párhuzamokat – ez az egyik legismertebb lekciónotropus, ún. farciturás lekción.⁵² A farcitura vagy farsa zenei szövete centoszerűen (ismert dallamok részleteit felidézve-összefűzve) építkezik többnyire ismert szekvenciárészekből.⁵³ A *Laudem Deo dicam* kezdet után a betoldások az olvasmány-alapszöveget rövid, egymást sűrűn követő egységekre (mondatokra) osztják, ahogy az a šibeniki kézirat részletén is látható. Itt a tropusszöveg ráadásul kisebb betűkkel jelentkezik, így vizuálisan még jobban elválik az olvasmányrészeketől. A nagyobb méretű lekciónszöveg megmagyarázza a két šibeniki töredék jelentős beosztásbeli különbségét, hogy miért szerepel ezen a levélen tizenégy sor helyett mindössze tizenegy: az olvasmány különleges, nagyméretű bejegyzése állhat az eltérés mögött, amely feltehetően a másolópéldány hasonló beosztását őrzi. Az MNS lejegyzése ezzel szemben homogén, még a kezdőbetűk egyszerű kék-vörös színezése sem a tropus-lekción felosztással vág egybe.

Fontos tanulság, hogy a šibeniki változat az MNS variánsához áll közel, és ez összhangban van Szendrei megállapításával, mely szerint az esztergomi *Laudem* korához képest feltűnően régies alak.⁵⁴ A tételhez mindkét forrásban saját függeléktropus csatlakozik (*semper o pie*), melynek itteni különleges formáját – a kezdő Se- szótag fölötti melizmát vokalizálja később szillabikusan a tropusszöveg – nem ismeri a külföldi szakirodalom. A šibeniki töredék és az MNS *Laudem*je tehát bizo-

50 Ld. még Czagány Zsuzsa: „A Zalka Antifonále utolsó lapja”. In: Szalai Olga (szerk.): *Tükröződések. Ünnepi tanulmánykötet Domokos Mária népzenekutató-zenetörténész tiszteletére*. Budapest: LHarmattan, 2012, 503–513., ide: 508.

51 MTA Könyvtár Kézirattára, T 256. Vö. Szendrei: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, F 25. Leírását és tudományos feldolgozását ld. <http://fragmenta.zti.hu/graduale-s-15-1-csonka-folio-budapest-mta-konyvtar-kezirattar-t-256/>. Utolsó hozzáférés: 2022. 01. 10.

52 Szendrei: *Az Akadémiai Könyvtár T 256 jelzetű töredéke*, 20.

53 A műfajhoz és a technikához bővebben ld. David Hiley: *Farsed Lessons, Creeds and Paternoster. Western Plainchant. A Handbook*. Oxford: Clarendon Press, 1993, II. 23/xii, 233–238.

54 Szendrei Janka tanulmányában áttekintést ad az MNS által képviselt szöveg hagyomány 11. századi forrásairól: az *Analecta Hymnica* 49. kötete és Bruno Stäblein nyomán francia (St. Martial, Narbonne, Párizs), angol, illetve itáliai kódexekben bukkan rá a tropusra. Ld. uott, 24.

nyosan egyazon előképre utal: a *Laudem Deo* a magyar gregorián főhagyományhoz tartozhatott a tropus megjelenésétől kezdve. Az, hogy a szöveg kissé eltér a šibeniki töredéken, a töredék korával és a tropus műfajának képlékenységével magyarázható: a tétel a források szerint csak a 11. század végén jelent meg a kontinensen, azaz mindössze néhány évtizeddel a szekvencionále keletkezése előtt.

Forrásunk és az MNS egyszólamú *Laudem Deo dicam*jával szemben a kétszólamú váradi tropus korszerű, középkor végi változatot őriz, amelynek részben délnémet, részben sziléziai párhuzamai mutathatók ki.⁵⁵ Érdekesség, hogy pontosan így, a váradi graduáletöredéken látott formában máshonnan nem ismert ez az organális feldolgozás: a dallammozgás részletei a párhuzamos példákhoz képest eltérők. Mindez megmutatja, mennyire hézagossá hazai dokumentációnk e tropus kései formájáról; a hagyományozódási láncból értékes források veszhettek el.

Zenei paleográfiai tanulságok

A következőkben a šibeniki kutatást ösztönző egyik legfontosabb szempontról lesz szó: a kottairások új vizsgálatának eredményeit foglaljuk össze. Nem csodálkozhatunk azon, hogy Szendrei Janka a rendelkezésére álló homályos, fekete-fehér mikrofilmfelvételek alapján nem vállalkozott a kotta részletes elemzésére, e képek ugyanis tévútra vezetnek. Egyfelől ezek a felvételek elrejtenek egy olyan fontos információt, mint a kottavonalak színe. Másfelől nem derül ki a fotók alapján, miért tér el a két pergamen előzéklapon a szisztémák rendszere: míg az első töredéken soronként egyetlen, a másikon négy vagy öt kottavonal látható. Az ötödik, felső F-et jelölő vörös vonal ráadásul kottavonalak közötti vonalközbe kerül be, azaz szekundlépést fejez ki (a fekete vonalakon *e* és *g*, közöttük a vörös vonalon: *f*).⁵⁶

A kotta- és szövegsorok száma is jelentősen eltér a két töredéken: ahogy fentebb említettük, tizenegy sor áll szemben tizennégygel. Emellett a neumaformák terén is különbségek tapasztalhatók, amelyekről az alábbiakban lesz szó. Mindezek alapján kutatásunk elején azt sem tartottuk kizártnak, hogy a fragmentumok nem egy, hanem két különböző kézírathoz tartoztak.

55 Theodor Göllner: *Die mehrstimmigen liturgischen Lesungen*. Bd. 2. Tutzing: Hans Schneider, 1969. (Münchener Veröffentlichungen zur Musikgeschichte, 15.), 84–93.

56 Hasonló megoldással találkozhatunk egyes 12. századi ciszterci gregorián forrásokban, ahol a felső F helyét szintén vörös pótvonallal jelzik a másolók (pl. 12. századi ciszterci antifonále, Paris, Bibliothèque Nationale de France, Département des Manuscrits. NAL 1410, f. 1v, 2r, etc.). Online elérhető a <https://gallica.bnf.fr/oldalán>, utolsó hozzáférés: 2022. január 10. A ciszterci neumakészlet a közép-francia hangjelzés származéka; ugyanúgy guidói reformelveket követő vonalrendszeres kottairás, mint a magyar, s hasonlóképpen néhány metzi elemmel egészül ki. A 12. századi magyar kottairások kialakulásának vizsgálatához a korabeli francia kulturális kapcsolatok és gregorián források ismerete elengedhetetlen volna: a 12. századi magyar főpapság legjelesebb képviselői (Bánfi Lukács, Jób, Adorján) Párizsban végezték egyházi stúdiumaikat, a vizsgálatok szerint ez jelentős hatással lehetett a magyarországi egyházi írásbeliségre, így a magyar/esztergomi hangjelzés fejlődésére. E gondolat kifejtését ld. Gilányi Gabriella: „Past and Present. Interpreting the Chant Notations of the Pray Codex” közlésre elfogadva a Szlovák Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézete által kiadott *Musicologica Slovaca* folyóiratban.

Kérdéseinkre a helyszíni vizsgálat szolgált válaszokkal. A fotózás során használt ultraibolya fény felfedte a kotta számára előkarcolt vakvonalakat,⁵⁷ amelyekből a kottában szisztémánként összesen négy szerepel. Oldalról bevilágítva is nagyon látványosan megmutatkozott a fólió vonalazása-előkészítése, a pergamen textúrája, az eljárás, amelynek során a vakvonallal sávokat róttak bele.⁵⁸

A modern technika nagy segítség az olyan kisméretű, korai kéziratok tanulmányozásakor, mint amilyen a Pray-kódex, vagy töredékeink egykori szekvencionáleanyakódexe. A magas felbontású, nagyítható felvételek ugyanis nemcsak a vakvonalakat teszik láthatóvá utólag, hanem a másolási sorrendet is felfedik. Már a Pray-kódexnél is kirajzolódott a másolás sorrendje,⁵⁹ látni lehetett, hogy a tételcímekeket és kezdőbetűket kiemelő-díszítő rubrikátor a szöveget lejegyző szkriptornál és a kottát másoló notátornál később dolgozott, és a vörös kottavonal utólag került a vakvonalakra. A Pray-kódexnél tapasztaltak után nagyon izgalmas volt megvizsgálni a šibeniki kézirat másolási sorrendjét. Ugyanazt tapasztaltuk, mint a Pray-kódex esetében: a kifejezetten kotta számára előkarcolt vakvonalas szisztémák alatt egy tágabb sávba írták be az énekszövegeket, amelyeket szintén vakvonal vezetett. A szövegek bejegyzése után a dallam következett a vakvonalakon, majd a rubrikátor vörös tintával utólag kiemelte az F-et jelölő vonalat, feltehetően ugyanabban a munkafolyamatban, amelynek során átmásolta a szükséges rubrikákat, illetve az énekszövegek kapitálisainak vörös díszítéseit a szekvencia verseinek, félverseinek tagolásaként.

A húsvétii szekvenciákat tartalmazó levél egyik oldalán kevesebb az utólagos szövegrírás; itt találunk olyan pergamenfelületet, amely a kódexlevél egykori eredeti állapotát őrizte meg. Emellett a gerincre ragasztott, az ívfüzetek végén kikanaláló csíkok is érintetlen, későbbi bejegyzésektől mentes fólióból származhatnak. A *Laudem Deót* előíró második levél nehezebben olvasható az utólagosan ráírt szövegek, poszszeszorbejegyzések miatt, ugyanakkor az itt rekonstruálható zenei tartalom fontosabb következtetésekhez vezet mind az anyakódex történetére, mind a dallamjegyzésre nézve. Elsőként az iskoláskönyvhöz tartozó, már Dalmáciában vagy Boszniában bekerült, fejjel lefelé beírt jegyzeteket kell gondolatban lehántani a kódexlapokról. Ennek végeztével két, a szekvencionáléhoz tartozó, valamivel későbbi írásréteg bontakozik ki a levélen: egyrészt utólagos barna kottavonalak a vakvonalakra írva, másfelől későbbi javítások, hangjegyek. A vörös és a barna kottavonal egyenetlen, gyakran megszakad, bizonytalanul halad az eredeti karcolás-hoz képest, a hangok is gyakran lecsúsznak mindkettőről. Ugyanakkor datálási különbség tapintható közöttük: a vörös vonal ugyanaz, mint amit az első töredéken

57 Vakvonalaknak nevezik őket az irodalomban, mivel nincsenek tintával kiemelve (a vakvonalra ráírt, F helyét jelző vörös vonal kivétel).

58 A Szendrei-sekrény dossziéjában az első töredék leírásánál ez a megjegyzés szerepel: „nem használ vakvonalakat”. Šibenikben ennek épp az ellenkezőjét bizonyította be az UV-fényt alkalmazó vizsgálat, minden rektó-verző oldal vakvonalas.

59 Ld. Gilányi Gabriella: „A Pray-kódex hangjelzéseinek elemzése”, a tanulmány elfogadva a Pray-kódex faksimile kiadását kísérő kötet számára. Ld. NFKFIH 119355, *Pray-kódex. Hálózati és nyomtatott kritikai kiadás*.

láthatunk, feltételezésünk szerint a 12. századi rubrikálás során, a hangok bejegyzését követően írták a kéziratba. További kérdéseket inkább az vet fel, miképp és mikor kerülhettek a pergamenre a barna kottavonalak. A tinta színe elárulja, hogy a vakvonalak barna színű megerősítése valószínűleg nem a szöveg- és kottaíró kéz műve. Sőt, arra is van bizonyíték, hogy ez a vonalazás a rubrikátor munkáját követően készült: a karácsonyi *In secunda missa* rubrikánál ugyanis a vonal folytonossága megszakad, nyilvánvalóan azért, mert a vonalazás idején a rubrika már a pergamenen volt. Valójában azonban a kottaírás ad választ arra, mennyivel későbbi a barna vonalazás: a helyszíni vizsgálat a *Laudem Deo* kottalejegyzését kétrétegűnek mutatta, és ez a jelenség összefüggeni látszik a vonalak kérdésével is.

A 12. századi hangjegyeken és azok mellett betoldott neumaalakokat látunk, vagyis az eredeti hangjelzést a későbbi használat során módosították. Szerencsére a két réteg világosan elválik egymástól, azaz az eredeti és a módosított dallam is rekonstruálható: a töredéken tehát nem egy, hanem rögtön két új hazai *Laudem Deo* tropusváltozat maradt ránk! Az utólag beírt, tagolt neumaformák fejlettek, évszázadokkal későbbinek tűnnek, a magyar notáció kurzív használati kottahagyománya tapintható mögöttük.

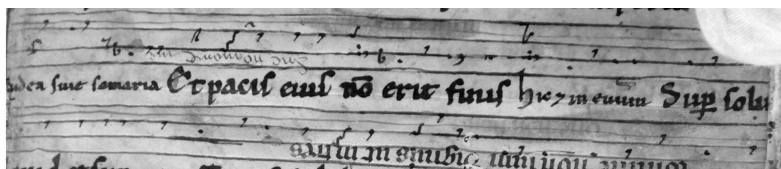
A korrekciók neumakészletébe tartozik a kissé megnyújtott, csepp alakú *punctum*, a késő középkori hagyományörző notációk alapneumája. Ugyanúgy említhetjük a különlegesen tagolt *pest* is, amely egy második kampós elemmel egészül ki, ez a *torculus resupinus*ban is feltűnik a kotta szemlélatomást stabil elemeként. Ide tartozik a z alakban visszahajlított *clivis*, amelyet összehasonlító vizsgálataink szerint a 12–13. században még bizonyosan nem írtak, ezenkívül a korszerű magyar *climacus* is. Hasonlóan későbbi korszakot idéz a neumák és neumaösszetételek kötésének-tagolásának módja, a lendületes és korszerű írásduktus, a vastagabb toll. Mindezek a tulajdonságok a 14. századtól használt kurzív esztergomi notációra illelnek,⁶⁰ s a barna vonalazást is elképzelhetőnek tartjuk e késői időpontban.

Most azonban ugorjunk vissza a šibeniki notációvizsgálat fő célkitűzéséhez, ahhoz a kérdéshez, hogy a szekvencionále első kottaírása milyen korú, valóban lehet-e korábbi a Pray-kódexénél. Az előzéklap neumakészlete sajnos foghíjas, mivel a vizsgálat lehetőségeit leszűkíti a szekvenciák szegényes neumahasználata: egyedül a *Laudem Deo dicam* tropus kínált fel több alapneumát a kutatáshoz, de éppen csak annyit, amennyi elegendő a véleményformáláshoz.

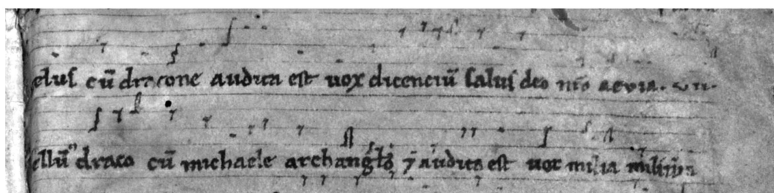
A tropus jelkészletét a már említett 12. századi krakkói töredék neumáihoz, illetve a Pray-kódex 1. notációjához tudtuk hozzámérni (a forrásokból származó szemelvények a 6. *faksimilén* a 28. oldalon, a neumakészletek a 3. *táblázatban*, a 29. oldalon láthatók). A szillabikus alapjelek a töredékek kottáit mutatják korábbinak. A Pray-kódex vonalrendszeres hangjegyírásában a *punctum* uralkodik, a *virga* elveszíti eredeti, a magasabb hang jelölését szolgáló funkcióját. A šibeniki és a krakkói töredék kottaképében ezzel szemben még a *virga* az uralkodó. Mint a dallam

60 Ennek leírása Szendrei Janka nevéhez fűződik, ld. uő: „Kurzív hangjelzés”. In: *Magyarország Zenetörténete*, I., 80–88.

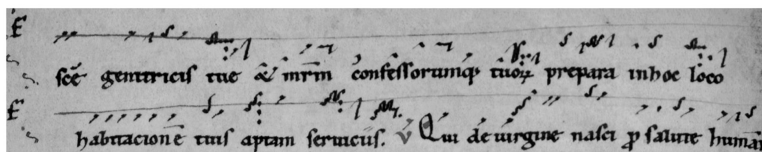
Šibenik

Krakkó

Pray-kódex,
1. notáció

6. faksimile. Notációminták

hangmagasság-viszonylatait nem jelölő adiasztematikus neumaírásban szokásos, ez a neuma a magasabban fekvő hangot jelzi szillabikus dallam esetében, jóllehet a vonalrendszer miatt erre a *punctum*-virga megkülönböztetésre már nem lett volna szükség. A *pes* formája is fejlettebbnek értékelhető a Pray-kódexben: a lejegyző határozott nyomatékkal jelzi a második hang helyét, szabályosabb esztergomi alakot formál, míg a töredékeken a korábbi német pipaalakra emlékeztetően a neuma többnyire elvékonyodik. A *clivis* esetében egyik notáció sem dönt a francia arab 1-es, és a metzi 7-es forma között – utóbbi az esztergomi notációban később egyeduralkodóvá válik. Annál figyelemreméltóbb a *scandicus* és a *climacus*, amelynek egy-egy alakváltozata a kifejlett esztergomi notáció emblematikus jeleként rögzül a 13. századtól.

Ha a *scandicus* alakváltozataira tekintünk, mintha a szemünk előtt fejlődne ki a későbbi kötött neumaforma: a bencés közép-francia írásokból ismerős *pes* + *virga* elem szép lassan egybeolvad (7. faksimile). E forma evolúciója láttán vitába szállnánk Szendrei azon állításával, mely szerint a kötött *scandicus* Itáliából került volna hazánkba.⁶¹ Épp a šibeniki töredék a bizonyítéka annak, hogy a későbbi akkolád-szerű jel világosan levezethető a közép-francia félkötött neumából, annak egybeírásával könnyen létrejöhett. Ezt történeti érvekkel is alátámaszthatjuk, hiszen a francia notáció inkább szolgálhatott mintaként a magyar főpapság 12. századi francia peregrinációi⁶² és erős francia-magyar kulturális-dinasztikus kapcsolatai

61 Szendrei: *Középkori hangjegyírások Magyarországon*, 32.; uő: *„Mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*, 193–194.

62 Ld. az 55. jegyzetet. A 12. századi hazai főpapság (mindenekelőtt Lukács és Jób érsek és Adorján budai prépost) korai párizsi egyetemi tanulmányairól jelentős irodalom szól, de ezt csak legújabban vontuk be szervesen a korabeli notációtörténeti vizsgálatainkba. Erről bővebben ld. Gilányi: *A Pray-kódex hangjelzései*.

1. Pray-kódex, 1. notáció, 12. század, f. 55v, 132rv

2. Krakkói töredék, 12. század

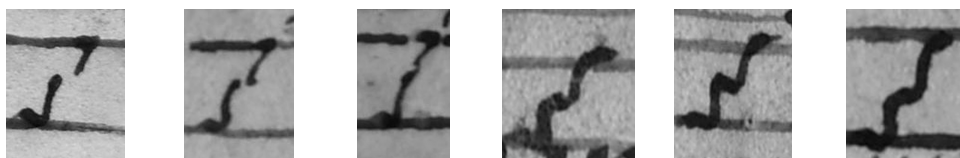
3. Šibeniki töredék, 1. notáció, 12. század

4. Šibeniki töredék, 2. notáció, 14-15. század

	Punctum /virga	Pes	Clivis	Torculus	Porrectus	Scandicus	Climacus
1.							
2.							
3.							
4.							

	Cephalicus	Strophicus	Pes subbipunctis	Neumaösszetételek	Kulcsok
1.					
2.					
3.					
4.					

3. táblázat. Neumakészletek

7. faksimile. A töredék scandicusváltozatai

idején, mint az itáliai, például a Szendrei által említett és a guidói reformokkal kapcsolatba hozott római-beneventán hangjelzés.⁶³ A guidói reform a 12. században nagy valószínűséggel francia terület felől érte el hazánkat, és a korabeli francia műveltségű magyar főpapság igényeit tükrözte.

A kötött mellett a félig kötött *scandicus* használatban maradt a továbbiakban is: a 14. században is kimutatható, például az MNS kottájában, ha nagy hangközt (kvartot, kvintet) kell áthidalni.⁶⁴ A krakkói töredéken is látható mindkét alak, a tagolt és a kötött is, ezzel szemben a Pray-kódex 1. notációmintájából hiányzik a tagolt *pes* + *punctum* szerkezet: csak a kötött forma tűnik fel. Illetve egy fordított, *punctum* + *pes* alak szúr szemet, amely a metzi mintát tisztán követő cseh hangjelzésben fog rögzülni később. Itt átmeneti alaknak tekinthető, a magyar notációnak soha nem volt építőeleme.⁶⁵

Nemcsak a *scandicus*ok, hanem a *climacus*ok esetében is fejlettebb a Pray-kódex jelkészlete: szerepel három és két ponttal indító jelvariáció is, igaz csak összetételben, illetve a régies, *virgából* és két *punctumból* álló német-francia alak, immár teljesen függőleges elrendezésben. A krakkói töredék is ez utóbbi archaikus *climacust* használja, de két ponttal indító jel még nem mutatható ki, szerepel viszont a (két-féle *clivisszel* induló!) kötött alakzat, amely ezek szerint korábban jelenhetett meg a magyar hagyományban, mint a két ponttal indított jel. A šibeniki töredéken is a *virga* + két *punctum* szerkezet tűnik fel, illetve egy három *virgával* indító *climacus*-összetétel, melynek az utolsó *virgahangfeje* franciásan, a képzeletbeli szár bal oldalán szerepel, akár csak a Pray-kódexben. Ez a *climacus*indítás máshol nem dokumentálható, átmeneti megoldásnak tűnik. Megállapítható tehát, hogy a Pray-kódex notációja tartalmazza (igaz, csak összetételben) azt a két ponttal indító jelet, amely a 13. századtól fő alakká válik a magyar notációban, ugyanakkor ez a jel a töredékekről még hiányzik.

Mindent egybevetve a Pray-kódex nevezetes vonalrendszeres hangjelzésének mind kerekded kottaképe, mind jelkészlete egyértelműen későbbi fejlődési fokozatot tár elénk. A šibeniki és a krakkói töredékek közül a neumaalakok tekintetében a szekvencionále kottája ítéltető archaikusabbnak,⁶⁶ amely jelen állás szerint alátámasztja Szendrei 1984-ben tett kijelentését: ebben a kottaképben ragadható meg a magyar notáció első ismert vonalrendszeres példája.⁶⁷

63 Legújabb kutatásaink alapján az esztergomi hangjelzésben itáliai hatást csak a 13. század második felétől valószínűsíthetünk.

64 A félkötött jel másodlagos alak, ld. pl. a Németújvári Misszále mindkét hangjelzésében, illetve az MNS fő korpuszában kottájában: leggyakrabban a kvint + tercet lépő formulánál szerepel (*cd-dac'a*).

65 Ld. Pray-kódex, fol. 132 rv, R. *Domine Iesu Christe*, legelső neuma.

66 A krakkói töredéken a hangelemnyomaték jelentősebb (ld. pl. a *pes* 2. hangja), illetve ez a forrás a későbbi esztergomi kötött *climacust* is felkínálja, ellentétben a šibeniki levelekkel. Érv lehet a krakkói töredék második helye mellett a következő barna kottavonalazás (már nem vakvonall!), illetve a vörös vonalszín hiánya.

67 A vonalrendszer bevezetésének idején francia területen (különösen Lotaringiában) igen képlékenynek mutatkoztak a *scandicus*ok.

A *Laudem Deo dicam* olvasmánytropus dallamrétegei

Végezetül vessünk egy pillantást a *Laudem Deo dicam* kétféle, eredeti és kijavított dallamrészletére (1. kotta, 1. és 3. sorok; a fakszimilék a šibeniki töredék javításait mutatják), valamint MNS-változatára (1. kotta, 2. sorok). Az összevetés egy koherens fejlődésvonalat rajzol ki. A legegyszerűbb-szillabikusabb verzió a töredék eredeti lejegyzése, amelyből még az MNS szórványos díszítőhajlításai is szinte teljesen hiányoznak. A 12. századi hangokra ráírt későbbi verzió mutatja a legbonyolultabb dallamot. Elsősorban a nyitó és a zárleti formulákat alakítja mozgalmasabbá, akár egyetlen motívumot is: a későbbi kéz például minden esetben kijavítja a visszatérő *cde e* formulát *cdef e*-re. A források alapján tehát rekonstruálhatjuk, miképp vált egyre díszesebbé az eredetileg szillabikus lekiótropus Magyarországon. A kirajzolódó variánssorozat felhívja a figyelmet arra is, milyen fontos volna folytatni a Szendrei Janka által megkezdett tropuskutatást – akkor is, ha kevés tételünk és forrásunk van – további nemzetközi párhuzamok-források bevonásával.⁶⁸

The image displays a musical score comparison for the tropus 'Laudem Deo dicam'. It is organized into two main sections, each with two rows of notation. The first section shows the beginning of the tropus with the lyrics 'Ut cae-los re-gat at-que ar-va ...'. The second section shows a later part with the lyrics 'et us-que in se sem-per o pi-e ...'. Each section contains two rows of notation: the top row is labeled 'Šibenik' and the bottom row is labeled 'MNS'. The 'Šibenik' rows are further divided into '12. sz.' (12th century) and '14-15. sz.' (14-15th century) sub-rows. To the left of the notation are two faksimile images of the original manuscript pages, showing the handwritten text and neumes. The 'MNS' rows show a more complex and decorated melodic line compared to the 'Šibenik' rows, which are simpler and more syllabic.

1. kotta. Dallamvariánsok

Örvendetes, hogy az új felvételeknek köszönhetően a 15. századi Laskai-kódex és két 12. századi szekvencionále előzéklapja immár a teljes magyar középkorkutató közösség számára elérhető, s a vizsgálatok eredményei a zenetudományi irodalomba is beépülhetnek. Mindez megerősíti azon véleményünket, hogy a gregoriánkutatás és a zenei paleográfia szempontjából elsődleges új források előkerülésének korszaka még korántsem zárult le. Az is nyilvánvaló, hogy a forrásföltáró munka egyik legígéretesebb terepének napjainkban éppen a fragmentológia bizonyul. Reményeink szerint e töredékesen fennmaradt források árnyalhatják és pontosíthatják majd tudásunkat nemcsak a liturgikus egyszólamúság magyarországi kezdeteiről, de az önálló magyar zenei írásbeliség legkorábbi korszakáról is.

68 Ehhez legújabban ld. Rudolf Krisztina: „Többszólamú olvasmányok a liturgiában”, *Magyar Egyházzene* XX. (2012–2013), 67–82.; uő: „Tropizált traktuskompozíciók a XV. században. A Laus tibi Christe-Filio Mariae traktus megjelenési formái cseh, lengyel és magyar forrásokban”. In: Kiss Gábor (szerk.): *Zenetudományi Dolgozatok 2013–2014*. Budapest: MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2016, 46–69.

ABSTRACT

ZSUZSA CZAGÁNY – GABRIELLA GILÁNYI

THE LASKAI CODEX AND ITS NOTATED FLYLEAVES

Demeter Laskai's 15th-century textbook was primarily of interest to Hungarian scholars, literary historians and codicologists because of the five-line prayer in Hungarian recorded in it. In the nineteen eighties, music historians became interested in the two 12th century parchment leaves with musical notation on the front and back flyleaves of the manuscript. Janka Szendrei, encouraged by Béla Holl, who was the first to describe the codex, worked on the fragments and the musical notation preserved in them, but her research was interrupted, presumably due to the poor quality of the available copies, and she did not publish her results.

In 2021, the members of the 'Lendület/Momentum' Digital Music Fragmentology Research Group visited the library of the Conventual Franciscan Friary of Šibenik in Croatia, where the Laskai Codex is kept. After the on-site study and digitisation of the manuscript, and now in possession of a high-quality copy, it was possible to carry out a deep analysis of the notated fragments and to identify the later entries, owner names and dates that remained in them and in the main text of the Laskai-codex. In the first part of the present study, an attempt will be made to reconstruct the use of the Laskai manuscript in the 15th century and its immediate afterlife.

The second part of the study focuses on the musical fragments of Hungarian origin. The parchment leaves were cut from the same manuscript, a 12th-century troper-proser. After the evaluation by Janka Szendrei, the new results of our research trip to Šibenik are summarised, with special attention to the troped lesson *Laudem Deo dicam*, a rarity in the Hungarian plainchant tradition, and to an analysis of the musical notation. The latter has helped to answer the most pressing question related to the fragments: whether they are indeed the earliest sources of Hungarian musical notation.

Zsuzsa Czagány is a music historian specializing in the field of medieval chant and chant theory with a particular focus on the repertory of the divine office in Central-Europe and late medieval saints' historiae. She graduated in 1990 in musicology and aesthetics at the Comenius University Bratislava and received her PhD in Musicology from the Liszt Ferenc Music Academy in Budapest in 2002. She is currently a senior research fellow at the Research Centre for the Humanities, Institute for Musicology and heads the Department of Early Music History. Since 2019, she has been the principal investigator of the research project Digital Music Fragmentology established with the aim of discovering, collecting, classifying and publishing notated medieval and early modern manuscript fragments preserved in libraries and archival collections in Hungary.

Gabriella Gilányi is a musicologist and senior research fellow at the Department of Early Music History of the Institute for Musicology, Research Centre for the Humanities, Budapest. She graduated from the Liszt Ferenc Academy of Music in 2001, and received her PhD in 2007. Her research interests include medieval music history and the investigation of medieval plainchant sources and codex fragments. Lately, she has been mainly engaged in music palaeographical research. In 2020 she launched the Hungarian Neume Catalogue website, which presents the musical writing signs of the sources of the so-called Esztergom notation. Since 2019, she has been a full-time member of the 'Lendület' Digital Music Fragmentology Research Group of the Hungarian Academy of Sciences, where her main tasks include the analysis and identification of musical notations.